

Өзкан Зорлу, аспирант
К.Карасаев атындагы БГУ

“ЧЫҢГЫЗНААМА” КИТЕБИНДЕГИ ЧЫҢГЫЗ ХАНДЫН ОБРАЗЫ

Аннотация: Бул макалада «Чыңгызнаама» китебинде Чыңгыз хандын эл башкаруучу катары мүнөзү, анын мифологиялык образынын, адамдык сапаттарынын, тек жайынын, мүнөзүнүн берилиши талдоого алынат. Ошондой эле аталган китепте Чыңгызхандын түрк элинин башкаруучусу катары мүнөздөрү аныкталат.

Өзөктүү сөздөр: Чыңгызхан, аңыз, уламыш, кайдыгерлик, берилүү, билгич, көрөгөч, кеменгер, жакшылык

Аннотация: В данной статье анализируется характер Чингизхана в качестве управителя народа, его мифологический образ, человеческие качества, происхождение в книге «Чингизнаме».

Также в вышеназванной книге определяется его характер как управленца тюркского народа.

Ключевые слова: Чингизхан, сказания, легенда, безразличие, преданность, знаток, мудрый, дальневидный, добро.

Summary: this article covers the character of Genghis Khan as a governor of people, his mythological image, human qualities, origin in “Genghisnaame” Book.

His character as a governor of Turkic people is also determined in the foregoing book.

Key words: Genghis Khan, tales, legend, indifference, devotion, expert, wise, farsighted, good.

Чыңгызхан тууралуу талаш-тартыш XIII кылымдан бери уланып келе жатат. Чындыгында Чыңгызхан тууралуу ой-пикирлер карама-каршылыктуу, бир жагынан дүйнөнү дүңгүрөтүп теңдешсиз империя курган, бийлиги дээрлик сегиз кылымга созулган мыкты инсан катары сыпатталып, билгич, көрөгөч, кеменгер аталса, экинчи жагынан кан ичкич, зөөкүр, баскынчы деп аталып келе жатат. Мына ушундай инсан фольклордук чыгармаларда да, тарых илиминде да талаш-тартыштарды жаратып, кызыгуу туудуруп келүүдө. Айрыкча Эгемендүүлүктү алгандан кийин түрк дүйнөсүндө Чыңгызхан тууралуу талаш-тартыштар, илимий гипотезалар ортого коюлуп, көптөгөн пикирлер айтылууда. Анын түрк болгону жана таш боордугу тууралуу басма бетинде да көп пикирлер айтылды жана аны тарыхый инсан катары баалоо, ага тарыхый баа берүү үчүн изилдөөлөр күч алды. Айрыкча Казакстанда Чыңгызханды жаңыча баалоо, кайрадан баа берүү үчүн изилдөө, тарыхый маалыматтарды чогултуу, ак карасын ажыратуу үчүн аракеттер болуп жатат. Анын ата-тегин сүрүштүрүү, улутун тактоо, түрк калкы болгон-болбогонун тактап чыгуу сыяктуу маселелер ал тууралуу жаңы изилдөөлөрдүн жүрүшүнө, анын өмүр-баянын чагылдырган чыгармалардын жаралышына түрткү болууда.

Уламыш, алама, аңыз–эдик оозеки чыгармачылыкта кенири тараган жанр. Бир топ белгилери тарабынан легендага өтө жакын турат, бирок айырмалануучу бөтөнчөлүгү бар, ал – тарыхый инсандар, тарыхый окуялар, көрүнүштөр тууралуу, жер-суу аттарынын келип чыгышы жөнүндө тарыхый баяндоого, чындыкка жакыныраак чечмелөөгө аракет кылынгандыгы жагынан легендага караганда фантазиядан бир топ четтейт.

Демек жомоктордон жана легендалардан турмуш тиричиликтин маселелерин, тарыхый негизи бар окуя-

ларды көрсөткөндүгү менен айырмаланат. Кыргыз уламыштары тематикасына карап, жалпысынан эки чоң топко – тарыхый (Чыңгыз хан, Аксак Темир, Жантай, Шабдан, Курманжан датка тууралуу уламыштар) ж-а топонимикалык (Бишкек, Ысык-Көл, Долоң, Байтиктин боз бөлтөгү, Өзгөн, Ак-Буура, Сан-Таш ж.б. жер-суу аттарынын келип чыгышын чечмелеген аңыз кептер) уламыш деп бөлүнөт. Бирок легенда, жомок, уламыш деген түшүнүктөрдү так чек аралап бөлүүгө мүмкүн болбогон учурлар кездешет, демек мындай бөлүштүрүү бир топ шарттуу.

“Чыңгызнааманын” эң байыркы жазмасы XVI кылымга тиешелүү. Ошондой эле, XVII кылымга да мүнөздүү болушу мүмкүн деген божомол бар. Бул жазманы Хал жазып, Париждеги улуттук китепканага калтырган. Жазманы көптөгөн тарыхчылар изилдешкен, бүгүнкү күндө эң акыркысы Мария Ивановна – Миркасым А. Усманов тарабынан иштелгени. Түркияда Абдулкадыр Инан, Орхан Шаик Гөкйай, Зеки Велиди Тоган изилдөөлөрүн жүргүзүшкөн жана Мустафа С. Качалин аталган темада диссертация жазган [1].

Чыңгызхан “Чыңгызнаамада” монголдордун сырдуу тарыхындагыдай эле ыйык нерсе сыяктуу кабыл алынган, ошондой эле, түндүк түрктөрү да монголдор сыяктуу Чыңгызханды ыйык экендигине ишенишкен. “Чыңгызнааманын” Эбубекир бин Ибрахим тарабынан даярдалган нускасында Чыңгызхандын теги Нух пайгамбардын уулу Ясефке байланыштырылган. Ал эми Чыңгызхандын туулушу тууралуу мындайча айтылат: «Байыркы мезгилдерде Жер ортолук деңизинде Малта аттуу шаар бар эле. Ал шаар хандын ысымы Алтун хан деп аталчу. Айымдын ысымы Көрлевич болучу. Ал эки падышадан бир кыз төрөдү. Кыздын атын Үлемалик Көрклү коюшуп, аны бою кырк кулач болгон сарайда күнгө алып чыкпай, күн көрсөтпөй

багышты. Анын сулуулугу даңазаланып, асмандан түшкөн периштедей сүрөттөлгөн: “Жылмайса куураган даракка жалбырак өскөн, такыр жерди карап койсо өсүмдүк өсүп чыкчу. Чачын тараса берметтер төгүлчү. Түкүрсө алтын, күмүш чачырачу. Дүйнөгө келген ашыкча жан эле. Үйүндө жардамчылары, багуучулары бар болчу. Өзүнө эң жакын багуучусунун аты Орда хан эле. Күндөрдүн биринде күн чыкканда мындай деди: Эй Орда хан, сен бул сарайдан чыксаң сыртты көрсөң. Бирок дүйнө деген бир сарай элеби; же болбосо башка жерлерде да бул сарайдан башка нерсе барбы? Болбосо бул дүйнө ушул сарайдын эле ичиби. Орда хан мындай дейт: Дүйнө деген сырттагы кенен аалам деди. Бирок күн деп аталган, ай деп аталган нерселер бар. Дүйнөнүн захирдиги, көрүнүшү, жарыктыгы алардын жардамы менен деди. Андан соң Үлемалик Көркүлү айтты: Эй Орда хан, сен мага аларды көрсөт деди. Орда хан мындай деди. Сен аларды көрсөң өлүп каласың. Кайрадан Үлемалик Көркүлү мындай деди: Өлсөң өлөйүн; сен көрсөт деди, терезени ачып демин ичине алганда күндүн нуру үйгө кирди. Үлемалик Көркүлү аны көрүп, эсинен таанып, бир күндөн соң эсине келет. Багуучуларынын кубанып: Эмне көрдүң деген суроосуна Үлемалик Көркүлү: көрүнгөн күндөн курсагыма бала бүттү деп жооп берет» [2].

Монголдордун тарыхындагыдай эле Чыңгызнаамада да Чыңгызхандын энеси күн нурунан боюна бүтөт. Мына ошондуктан монголдор да, түрктөр да Чыңгызханды ыйык катары кабыл алышкан. Монголдордун тарыхында Чыңгызхандын чоң энеси Алан-хо’а Добун Мерген менен баш кошот жана үч уулдуу болушат. Алан-хо’анын жубайы Добун Мерген өлөт. Добун Мергендин өлүмүнөн кийин Алан-хо’анын үч уулу болот. Алан-хо’анын биринчи балдары энесинен күмөн санашат. Бул күмөндөн улам Алан-хо’а, Добун Мергенден төрөгөн уулдарына:

«Күмөн санасанар укугуңар бар. Бирок ар түнү сары киши үйдүн моорунан кирген нурдун жардамы менен кирип курсагыңды сылайт жана анын нуру тулку боюма кирет. Чыгып бара жатып күндүн, же айдын нурларына сары ит сымал сүйкөнүп чыгып кетет. Силер кантип ушундай ойго бардыңар?» [3] - деп айтат.

«Чыңгызнаамада», В.Радловдун «Түрктөрдүн тамыры» аттуу эмгегинде, казактардын «Аталар сөзү» энциклопедиясында, Потаниндин казак, кыргызжана Алтай фольклору боюнча эмгегинде ушундай мазмунда жазылган. Маселен, В. Радлов аталган эмгегинде Чыңгызхандын төрөлүшү төмөндөгүдөй сүрөттөлгөн: «Качанкы бир мезгилде Алтынбел деген бир хан болгон экен. Анын Кайшылы хан деген уулу болгон экен. Башка баласы болбоптур. Бир күнү хандын жубайы кош бойлуу экендигин сезет. Жүзү ай сымал, көздөрү нур сымал бир кыз төрөйт. Хандын жубайы кызынын сулуулугун көрөөр замат эсин жоготот жана көп күндөр бою өзүнө келе албайт. Хан:

- Аны эч ким көрбөсүн. Көздөрдөн алыс жерде чоңойткура дейт. Хан муну айткан соң хандын жубайы бир кемпир табат. Кемпир кызды алып темирден жасалган, караңгы үйдө чоңойто баштайт

Күндөр өтүп, кыз чоңоёт, бир күнү кемпирге:

- Сен күн сайын кайда барып келесиң? деп сурайт. Кемпир:

- Балапаным, сыртта жапжарык бир дүйнө бар. Сенин энең атаң жана көптөгөн адамдар ал дүйнөдө жашашат. Мен ошол жакка барып келемин, дейт.

Кыз:

- Апакем! Мен эч кимге айтпаймын. Мага ошол жарык дүйнөнү көрсөтөсүңбү? - деп суранат.

Кемпир кызды жашыруун сыртка чыгарат. Кыз жарык дүйнөнү көрөрү менен тулку бою эрип кеткен сымал өзүн жоготот. Сыртка чыккан ошол күнү Жараткандан келген нурдан боюна бүтөт» [34, 333].

Күн нуруна туш болоор замат кош бойлуу болгон периштеге атасы ишенбейт да, кызын өлтүрүүгө буйрук берет. Энеси болсо кызын коргоп калуу үчүн аны сандыкка салып, дарыяга таштатат. Сандыкты Добул Мерген таап алып, кыз чоңойгондо ага үйлөнөт. Кыз келишкен уул төрөйт. Бул келишкен жигитке Шыңкыз (Чыңгыз) деген ысым ыйгарышат. Добул Мергенге турмушка чыккан периштенни дагы үч уулу болот. Чыңгыз өлкөсүнүн падышасы болот. Аңгемелерге караганда Чыңгыз жакшы жана адилет падыша болгон. Чыңгызхандын Добул Мергенден төрөлгөн үч уулу Чыңгыздын өкүмдар болуусун каалашпайт. Себеби, бул үч бир туугандын ою боюнча Чыңгыздын атасы ким экендиги белгисиз. Үч бир тууганынан өлүм коркунучун сезген Чыңгыз тактыны бошотуп, өлкөсүн таштап кетет. Өкүмдарсыз калган өлкөгө үч бир туугандын бири өкүмдар болот. Бирок Бергелтай аттуу бир тууганы өлкөнү башкара албайт. Калк мындай бийликке нааразы болот жана Чыңгыздын кайра келүүсүн талап кылышат.

“Биздин патшамыз өңдү болмайды, жаман болды, Ол жүртты тутуп тұра алмайды. Шыңкыз хан патшамыз тұрған уақытта жүртымызда ұрлык, өтirik, өсек, зорлык, зомбылык жоқ еді. Еліміз ток, қайғы-уайым жоқ, мал-басымыз бәрі көп еді, қазір азды, азайды. Еліміз азайып, азып таусылатұғын болды. Мына көк жамандар патша бола алмас. Со Шыңкызды іздеп табыйық- деп ақылдасты” [4].

Жогорудагы эмгектерди анализдегенибизде Чыңгызхан өкүмдардын теңдеші жоқ сулуу кызынан, адамдарды таң калтырган, реалдуу чындыктагыдай эмес уламыштагыдай жарык дүйнөгө келген.

Адабияттар

1. Altınkaynak, Erdoğan. Cengizname Hakkında Bazı Değerlendirmeler. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. [Text]./- Cilt:VII, Sayı 1. - Syf. 1.
2. Altınkaynak, Erdoğan. Cengizname Hakkında Bazı Değerlendirmeler. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. [Text]./- Cilt:VII, Sayı 1. - Syf. 9.
3. Кычанов Е., Бейшеналиев Т. Юань-Мин доорундагы кыргыздар (XIII-XV кылымдар). Китепте: Кыргыздар 2-том . түзгөн К.Жусупов. 234-б.
4. Radloff, Wilhelm. Türklerin Kökleri, Dillerive Edebiyatı. [Text]./ W. Radloff. –Ankara: Ekav Yayınları, 2000. -syf. 333.
5. Бабалар Сөзі: Жүзтомдук. [Text]. - Астана: Фолиант. – 2011.Т. 72: Бабалар фольклору. - 440 бет.